

MILAN VASIĆ
(Sarajevo)

ISLAMIZACIJA U JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA*

Turska osvajanja i duga osmanska vladavina u jugoslovenskim zemljama izazvali su duboke poremećaje i krupne promjene u tokovima historijskog razvitka naroda tih zemalja, kao i ostalih naroda nastanjenih na širim prostorima evropskog Jugoistoka. Ti poremećaji i promjene javljali su se u svim oblastima društvenog života osvojenih zemalja i pokorenih naroda, ali su najviše dolazili do izražaja u njihovom etnodemografskom, konfesionalnom i kulturno-civilizacijskom životu i razvitku. Ogljedali su se u velikim migracionim kretanjima stanovništva, etničkim i vjerskim promjenama, u prelaženju znatnog dijela hrišćana na islam, širenju i jačanju islamsko-orientalne kulture i civilizacije. Svi ovi i drugi značajni međusobno povezani procesi i promjene bitno su se odrazili na istoriju naroda i zemalja o kojima je ovdje riječ.

Od spomenutih pojava, vezanih za osmanski period jugoslovenske i balkanske istorije, posebnu pažnju privlači problem islamizacije. Pod ovim pojmom se obično podrazumijeva prelaženje hrišćana na islam ili "turčenje"-kako tu pojavu obično nazivaju brojni domaći i strani izvori, naročito oni hrišćanske provenijencije.¹ Stvarni sadržaji pojma islamizacije i njegovo historijsko značenje su, međutim, daleko složeniji. Za njega su, uz promjenu vjere, vezane i određene transformacije idejno-političke, kulturno-civilizacijske, društveno-ekonomske i etno-demografske prirode. U historiografiji, međutim, nema obimnijih radova koji bi u zadovoljavajućoj mjeri odražavali svu složenost ovog krupnog naučnog problema.² To se pogotovo ne može očekivati od jednog kraćeg izlaganja opštijeg karaktera, kakvo je ovo.

Proces islamizacije u jugoslovenskim zemljama trajao je od početka

*Ovaj referat sino primili u vrijeme kad je časopis već bio prelomljen. Stoga on nije uvršten u blok referata gdje bi po sadržaju trebao biti. Iz istih razloga uz ovaj referat nema ni svih diskusija kojima je bio popraćen na naučnom skupu (Redakcija)

1. M. Drinov, *Istoričesko osvjetljenje v'rhu statistikata na narodnostite v istočnata čast na b'lgarskoto knjažestvo*. Periodičesko spisanie, knj. VII, s. 9-11; N. Filipović, *Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima*. Godišnjak ANUBH-XIII. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. II, Sarajevo 1976. s. 386. P. Bartl, *Die albanische Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878-1912)*, Wiesbaden 1968, s. 17. Izrazi "turčenje", "poturčivanje", "turčiti", "poturčiti" i sl. veoma su česti u izvorima i literaturi na srpskohrvatskom jeziku i u tom jeziku uopšte.

pa gotovo do kraja osmansko-turske vladavine. Odvijao se u fazama, s nejednakim intenzitetom, različito u raznim krajevima i s različitim posljedicama. Izazvan je i podstican spregom niza odgovarajućih činilaca, stalno prisutnih u osmanskom državnom i društvenom poretku i uopšte u sistemu odnosa kakvi su vladali u Osmanskom carstvu.³ Taj sistem je u sebi nosio sve potrebne socijalno-ekonomske, idejne i političke pretpostavke za pojavu islamizacije, tokove kojima se ona odvijala i konačne rezultate. U osmanskoj državi, kao i u ostalim islamskim zemljama, nije postojala razvijena specijalizovana religijska institucija, poput hrišćanske crkve, čiji bi zadatak bio širenje vjere. Imala je, međutim, veoma podesan sistem za ideološku obradu stanovništva. Vjerski i svjetovni elementi bili su potpuno isprepleteni u svim sferama njene društvene organizacije. Za propagandu i podržavanje islamske vjere bila su predodređena tri osnovna podsistema društvene organizacije-pravna podjela, obrazovanje i umjetnost.⁴

Glavni činioci islamizacije proizilazili su iz podjele stanovništva na vjerskoj osnovi, razlikama u pravnom položaju i realnom životu muslimana ("pravovjernih") i nemuslimana ("nevjernih"). Po toj podjeli, muslimani su važili za punopravne podanike Carstva, sa svim pravima i, teoretski, mogućnostima za normalan život i napredak. U odnosu na njih, nemuslimani su bili u podređenom položaju. Kao "štićenici" (zimmi) oni su, uistinu, uživali određenu zakonsku zaštitu. Njihova religija i vjerski život su tolerisani, ali u uslovima ograničenih vjerskih sloboda i vjerskog pritiska nisu mogli da dođu do punog izražaja. Vjerska neravnopravnost hrišćana, njihovog sveštenstva, kulturnih

2. Od radova o islamizaciji u jugoslovenskim zemljama pomenuli bismo: H. M. Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1940; N. Filipović, *Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*. Godišnjak ANUBiH-VII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 5, Sarajevo 1970, 141-165; isti: *Islamizacija vlahu u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku*, Radovi ANUBiH, knj. LXXIII, Odjelj. društ. nauka, knj. 22, Sarajevo 1983, 139-148; A. Handžić, *O islamizaciji u Sjeveroistočnoj Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), sv. XVI-XVII/1966-67, Sarajevo 1970, 5-45; V. Skarić, *Širenje islama u Bosni i Hercegovini*, "Gajret"-Kalendar za 1940. godinu, Sarajevo 1939, 29-33; M. Sokolowski, *Islamizacija u Makedoniji*, Istorijski časopis XII, Beograd 1975, 75-89; P. Vlahović, *Proces islamizacije u nekim našim krajevima*, Glasnik Etnografskog instituta SANU, knj. XXX, Beograd 1981, 51-59; E. Mušović, *Islamizacija u Novopazarskom sandžaku*, Simpozijum "Seoski dani Srećena Vukosavljevića", knj. VII, Prijepolje 1979; F. Babinger, *Quelques problèmes d'études islamiques dans le sud-est Européen*, Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante I, München 1962, 76-87; M. Vasić, *Der Islamisierungsprozess auf der Balkanhalbinsel*, Graz 1985 (izd. Institut für Geschichte der Universität Graz); A. Željazkova, *Razprostranenie na isljama v zapadnobalkanskite zemi pod osmanska vlast XV-XVIII vek*, Sofija 1990 (izd. Bugarske akademije nauka); S. M. Džaja, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina*, München 1984.

3. M. Vasić, *Der Islamisierungsprozess ...*, s. 2; H. Inaldžik, *Osmansko carstvo*, Beograd 1974; E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht-Die Osmanen*, Wien-Köln-Graz 1985.

4. *Istorija na B'lgarija*, tom IV, Sofija 1983, 57.

objekata i cijelih crkvenovjerskih zajedica povlačila je za sobom i diskriminisanje na političkom, društveno-ekonomskom i kulturnom planu. Službe u aparatu državne vlasti i sudstva za hrišćane su bile gotovo sasvim zatvorene. Sistemom poreza i nekih drugih obaveza prema državi i feudalcu hrišćani i muslimani nisu bili jednako opterećivani. Porez *džizju*, na primjer, muslimani nisu plaćali, a i neke druge poreze davali u smanjenom iznosu. Razlike između muslimana i nemuslimana postojale su i u pogledu posjedovanja dobara, načinu odijevanja, ponašanja i slično. Neki od zakonskih propisa o tome za nemuslimane su bili čak ponižavajući. Prelaskom na islam konvertit je mijenjao svoj pravni status i stvarni položaj. Postajao je punopravni podanik Carstva, sticao veću sigurnost i povoljnije uslove za dalji život i napredak.⁵

Faktori islamizacije bili su kompleksni, ali su oni ekonomske prirode imali najsnažnije dejstvo. To je u znatnoj mjeri pojačavalo privid dobrovoljnosti samog čina prelaženja na islam. Vitalni interesi Carstva bili su na liniji širenja islama kao vladajuće državne religije, pa je to širenje imalo bezrezervnu podršku vladajućih krugova, sa sultanom na čelu, uleme i uticajnih pojedinaca. Podsticajno su se na taj proces odražavali: uspjesi u širenju osmanske države, konsolidacija i učvršćivanje nove vlasti u osvojenim zemljama,⁶ doseljavanje u njih stranog muslimanskog elementa, stvaranje od doseljenika muslimanskih jezgra, naročito u gradovima, podizanje muslimanskih vjerskih, prosvjetnih, kulturnih i drugih institucija, dovođenje vjerski obrazovanih ljudi za službu u džamijama, školama, upravi i sudstvu, rad tih ljudi i ustanova na pridobijanju novih vjernika i širenju islama. Pozitivno i podsticajno su se na proces islamizacije odrazili takođe: slabljenje odgovarajućih hrišćanskih ustanova i sputavanje njihovog rada, davanje novim muslimanima punih građanskih prava, nagrada prilikom prelaska na islam, trajnijih materijalnih i drugih privilegija i prednosti koje su proizilazile iz pristupanja vjeri vladajuće klase i države.⁷ Posebno značajnu ulogu u propagiranju i širenju islama odigrali su pripadnici raznih derviških redova. Od tih redova su u jugoslovenskim zemljama bili rašireni: mevlevije, nakšibendije, halvetije, kadirije, rifaije, beктаšije, hanzevije i drugi, koji su davali određeni ton ne samo religioznoj nego i društvenoj i kulturnoj atmosferi mjesta i krajeva u kojima su djelovali.⁸ Prožeti duhom prozelitizma, u svom

5. K. Binswanger, *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts*, München 1977; H. Hadžibegić, *Glavarina u osmanskoj državi*, Sarajevo 1966; J. von Hammer, *Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, Erster Theil, Wien 1815, 180...; S. Runciman, *Das Patriarchat von Konstantinopel*, München 1970; M. Mirković, *Pravni položaj i karakter Srpske crkve pod turskom vlašću (1459-1766)* Beograd 1965; H. Inaldžik, c. d., 214.

6. N. Filipović, *Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu...*, Godišnjak ANUBiH. Centar za balk. ispitivanja II, 385-415; M. Vasić, c. d. 4.

7. H. Inaldžik, c. d. 235.; A. Željaskova, *Razprostranenie na isljama ...*; K. Binswanger, c. d.; *Osmanski izvori za islamizacionite procesi na Balkanite XVI-XIX v.* Serija izvori-2 (redakcija: M. Kalicin, A. Velkov, E. Radušev), BAN, Sofija 1990.

radu na širenju vjere posebno su se isticali bekašije i mevlevije.⁹

Po H. Inaldžiku: "Bektašijstvo je odigralo krupnu ulogu u širenju islama među starosjedilačkim hrišćanskim stanovništvom u Rumeliji. Zahvaljujući eklektičkoj prirodi i osobenim svojstvima ovog narodnog tarikata, islam je postao prihvatljiv za mnogobrojne balkanske seljake. Bektašije su se, recimo, trpeljivo odnosile prema svim verama,... nisu zahtevale poštovanje islamskih obreda kao što je ritual molitve i posta, dozvoljavali su da se pije vino, dopuštali ženama da se na javnim mestima pojavljuju bez feredže i da se u društvu mešaju sa muškarcima. Uspešnom propagandom, bekašijski šejhovi su pridobijali hrišćane za svoju tajanstvenu i demokratsku sektu, koja im se nije činila naročito drukčijom od hrišćanstva". I dalje: "Bektašijstvo je sekta čija su verovanja sačinjena od različitih elemenata narodne vere preuzetih iz različitih izvora, počev od šamanizma pa sve do verskih shvatanja balkanskih naroda".¹⁰ Takvi pogledi, taktičnost i tolerancija u ophođenju s inovjercima, omogućili su bekašijama da uspješno provedu u djelo svoju aktivnost na širenju islama.

Glavnu ulogu u provođenju islamskog prozelitizma, po Nedimu Filipoviću, odigrale su dvije ključne ustanove: timarski sistem i novi gradovi islamsko-orijentalnog tipa.¹¹ Procesom islamizacije u okviru tih dviju ustanova, bile su, više ili manje, zalivačene sve jugoslovenske zemlje pod osmanskom vlašću, sve vrste naselja, pripadnici svih naroda i svih socijalnih slojeva i grupa. Na raznim prostorima su se obim, intenzitet i učinak tog procesa razlikovali zbog različitog naslijeđa u raznim sredinama i nejednake zainteresovanosti vlasti za njihovu islamizaciju. Osmanska vlast je u tom pogledu posebnu pažnju posvećivala gradovima i selima na prostorima od većeg strategijskog značaja.

U prvoj fazi svog razvitka, koja je trajala do kraja vladavine sultana Mehmeda II Osvajača (1481), islamizacija u jugoslovenskim zemljama nije imala tako masovan karakter. Ona je tada bila ograničena uglavnom na gradove i svodila se na prevjeravanje pojedinaca i grupa hrišćanskog stanovništva. U toj fazi istorijski su pripremani uslovi za kasniju masovnu islamizaciju. Bilo je to vrijeme jačanja sunitskog islama kao državne vjere, vrijeme njegovih pobjeda nad islamskom heterodoksijom. Tada je sunitska ulema stvarala osnovu za jačanje svog uticaja na državnu politiku i zauzimanje odlučnijeg stava prema drugim religijama. U to doba padaju: izgradnja školskog obrazovnog sistema u Turskoj, razvoj teoretske, naučne i religiozne misli, jačanje te misli na razvoj književnosti i umjetnosti. Tada je stvorena intelektualno-idejna osnova ortodok-

8. Dž. Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1986; H. Inaldžik, c. d., 264-287.

9. Dž. Čehajić, c. d., 21; N. Filipović, *Osvrt na pitanje islamizacije ...*, Godišnjak XIII, 391-393.

10. H. Inaldžik, c. d., 280.

11. N. Filipović, *Osvrt na pitanje islamizacije...*, Godišnjak XIII, 386-391; H. Inaldžik, c. d., 235-263.

snog islama u Carstvu. Tako konsolidovan, islam je mogao da izvrši globalan vjerski pritisak i pristupi masovnoj islamizaciji hrišćana.¹²

Druga faza u procesu islamizacije počela je negdje oko 1480. godine, uzela maha za vlade sultana Bajazida II (1481-1512) i kulminirala u godinama i decenijama vladavine njegovih nasljednika Selima I (1512-1520) i Sulejmana II Zakonodavca (1520-1566). To je vrijeme u kome je bio izrazit primat duhovne vlasti nad svjetovnom, doba u kome je "politička moć predstavljala samo sredstvo za primjenjivanje šerijata: "Država je potčinjena veri". Iz tog razloga ulema je smatrala da joj je svetovna vlast podređena i borila se da ovu teoriju sprovede u život".¹³ Koristeći se svojom dominantnom ulogom u svim sferama društvenog i političkog života u državi, ona je bitno uticala na vjerske odnose i religiozni život u Carstvu, pa je i islamizacija tada poprimila široke razmjere.

Masovni karakter islamizacije u jugoslovenskim zemljama i na cijelom Balkanskom poluostrvu, krajem XV i u XVI vijeku, odražen je u osmansko-turskim popisnim knjigama (*tahrir defterleri*) pojedinih sandžaka formiranih na pomenutim prostorima. O njemu govore i brojni drugi istorijski izvori, kako turski tako i oni hrišćanske provenijencije. U jednom slovenskom zapisu, iz vremena vladavine Selima I, kaže se da je ovaj sultan poslao u Makedoniju svoga vezira sa 33 hiljade vojnika, s naredbom da "od grada Drame do Bosne sve poturči".¹⁴ Neki od starih srpskih zapisa, iz prvih decenija XVI vijeka, govore o masovnom prevjeravanju stanovništva u Bosni, što potvrđuju i podaci pomenutih turskih popisnih knjiga. Od 80-ih godina XV do kraja XVI vijeka vjerska struktura stanovništva te zemlje je radikalno izmijenjena. Popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine pokazuje da u većem dijelu tog sandžaka osnovnu masu stanovništva čine muslimani.¹⁵ Manje su islamizacijom u tom razdoblju bili zahvaćeni zapadni i jugoistočni dijelovi sandžaka. Radikalne promjene u istom vremenu desile su se takođe u vjerskoj strukturi Hercegovine. Prema podacima koje navodi A. Aličić, 85% stanovništva toga sandžaka, izuzimajući ono koje je imalo vlaški status, krajem XVI vijeka činili su muslimani. Velike konfesionalne promjene do kraja XVI vijeka desile su se i u sandžacima Zvornik i Klis, ali u znanim dijelovima ovih sandžaka one su bile neznatne. Potpunija obavještenja, ponekad s bogatim podacima, o širenju islama u Bosni i Hercegovini, intenzitetu i dometima islamizacije mogu se naći u novijim historografskim radovima,¹⁶ ali su i oni vremenski i prostorno ograničeni i ni jedan od njih ne obuhvata u cjelini problem islamizacije u tim zemljama.

12. H. Inaldžik, isto; A. Željazkova, c. d.; M. Vasić, *Der Islamisierungsprozess...*, 5.

13. H. Inaldžik, c. d., 242.

14. R. Poplazarov, *Makedoncite muslimant vo egejskiot del na Makedonija*, Makedonci muslimani, Skopje 1984, 128; *Istorija na B'lgarija*, t. IV, 259-261.

15. Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. 1 (fototipska izd., knj.4), Beograd 1982, 125, 131; *Defteri mufassal liva-i Bosna* (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Ankara, kopije u Akademiji nauka i umjetnosti u Sarajevu) No 477, 478, 479, 2099, 842.

U vrijeme masovne islamizacije u Bosni i Hercegovini, islam se relativno intenzivno širio i u ostalim jugoslovenskim zemljama. U Srbiji se proces islamizacije više osjećao u gradovima i njihovoj bližjoj okolini, manje u unutrašnjosti zemlje. Srpsko stanovništvo grada Smedereva je, prema popisu istoi-menog sandžaka iz 1516. godine, masovno prelazilo na islam.¹⁷ Slično se dešavalo i u drugim gradovima. Što se islamizacije srbijanskog sela tiče, ona je bila veoma ograničena. U nešto većoj mjeri je tim procesom bilo zahvaćeno stanovništvo Podrinja, nekih sela oko Beograda, Novog Pazara, Leskovca, Vranja, Prizrena, Đakovice i Peći. Kod Prizrena su masovnom islamizacijom bila zahvaćena sela nahije Opolje, dok se u selima nahije Gora islam počinjao širiti tek krajem XVI vijeka.¹⁸ Do ovog vremena desile su se zapaženije promjene u vjerskoj strukturi stanovništva sela nahije Altun ili, smještene na području današnje jugoslovensko-albanske granice, kod Đakovice, i u dvadesetak od oko 230 sela prostrane pečke nahije.¹⁹ Manje nego u Metohiji su islamizacijom tada bila zahvaćena sela na Kosovu. U selima Starog Vlaha, kasnijeg sandžaka Novi Pazar, i u dolini Lima do masovne islamizacije doći će kasnije, najviše u XVIII vijeku. Na današnjem crnogorskom prostoru, u XVI vijeku, islamizacijom su bili zahvaćeni gradovi, neka sela u Zeti i oko Skadarskog jezera, a naročito sela u području Bara i Ulcinja.²⁰ Plavsko-gusinjski kraj je islamiziran kasnije, uglavnom u XVIII stoljeću.²¹

Širenje islama u Makedoniji počelo je ranije nego u ostalim jugoslovenskim zemljama. Pozitivno se na taj proces odrazila kolonizacija turskog muslimanskog stanovništva u veće makedonske gradove, brojna sela i cijele krajeve. Domaće stanovništvo zapadnih dijelova zemlje zahvaćeno je procesom masovne islamizacije tek tokom druge polovine XVI i u XVII vijeku.²²

16. Pored radova navedenih pod bilješkom 2, vidi: M. Vasić *Etničke promjene u Bosanskoj krajini u XVI vijeku*, Godišnjak Društva istoričara BiH XIII/1962, Sarajevo 1963, 233-249; A. S. Aličić, *Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća*, POF 40/1990, Sarajevo, 125-192; A. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975; S. M. Džaja, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina*, München 1984.

17. Tahrir defteri (TD) No-1007 (Başbakanlık Arşivi İstanbul, dalje: BA).

18. TD sandžaka Dukadjin (BA) No-499, str. 212-262.

19. TD sandžaka Skadar (Tapu ve Kadastro... Ankara) No-416.

20. M. Vasić, *Gradovi pod turskom vlašću*, Istorija Crne Gore 3, tom 1, Titograd 1975, 503-607.

21. U turskom popisu nahije Plav s kraja XVI vijeka nije zabilježen ni jedan slučaj islamizacije.

22. A. Stojanovski, *Gradovite na Makedonija od krajot na XIV do XVII vek*, Skopje 1981; M. Sokoloski, *Islamizacija u Makedoniji*, Istorijski časopis XXII, Beograd 1975, 75-89; N. Limanoski, *Islamizacijata i etničkite promeni vo Makedonija*, Makedonci muslimani, Skopje 1984, 12-61. U ovom zborniku je publikovano još dvadesetak priloga vezanih za problem islamizacije i muslimana u Makedoniji. Velika pažnja je tom problemu pokazana i u knjizi: A. Željzkova, *Razprostranenie na isljama..*

U XVI vijeku je islamizacijom bio zahvaćen i dio stanovništva novoosvojenih krajeva sjeverno od Save i Dunava, najviše u Sreenu i Slavoniji.²³

Sedamnaesti i osamnaesti vijek karakteriše nov zamah u širenju islama u cijeloj Rumeliji. Izrazit je u Albaniji, kod nas u Makedoniji, naročito na Kosovu, prostoru Starog Vlaha i gotovo svuda gdje se javljao pojačan otpor turskoj vlasti.²⁴

U nauci se, kad je riječ o širenju islama na širim balkanskim prostorima, često prave poređenja između te pojave u Bosni i Albaniji. Nije jednostavno odgovoriti na pitanje zašto je u procesu islamizacije radikalno izmijenjena vjerska struktura stanovništva baš u tim dvjema zemljama. Razlozi tome ležali su, bez sumnje, i u ranijim vjerskim odnosima u Bosni i Albaniji. Za obje ove zemlje bili su karakteristični religijska heterogenost i odsustvo jedinstvene i čvrste crkvene organizacije. U njima su se susretali i ukrštali pravoslavlje i katolicizam, u Bosni još i bogumilstvo. Nesređenost crkvenih prilika i previranja u vjerskim odnosima pružali su islamu šansu da se proširi i on je tu šansu potpuno iskoristio. Nije slučajnost što je prvo masovno islamizirano stanovništvo srednje Albanije, u području rijeke Škumbije, koja je predstavljala granicu između katoličkog sjevera i pravoslavnog juga, i da se s tog prostora islam kasnije širi i na druge dijelove te zemlje.²⁵ Nije slučajnost, takođe, da prostori na kojima su Turci zatekli sređene vjerske prilike i tradicionalno jedinstvenu i relativno snažnu crkvenu organizaciju nisu podlegli talasima tako masovne islamizacije sem u gradovima, rječje i u selima.

Procesom islamizacije u osvojenim jugoslovenskim zemljama bili su zahvaćeni dijelovi svih naroda koji su u njima živjeli i svi zatečeni religija. Tu su takođe prevedeni na islam brojni pojedinci i grupe koji su se sticajem raznih okolnosti, najčešće kao robovi, našli na ovim prostorima. Znatno dio mnogobrojnog roblja koje su turske vojne formacije, ratajući s Habzburgovcima i Mlečanima, dovele iz hrišćanskog susjedstva, najviše iz Hrvatske i Slovenije, zadržan je u Bosni, Srbiji i Makedoniji i tu islamiziran.²⁶ Robovi muškarci, sta-

23. N. Moačanin, *Upravna podjela i stanovništvo Požeškog sandžaka*, Zagreb 1982 (magistarska radnja, rukopis); isti: *Gradovi u turskoj Slavoniji i Srijcinu*, Zagreb 1989 (doktorska teza u rukopisu).

24. P. Bartl, *Die albanischen Muslime zur Zeit nationalen Unabhängigkeitsbewegung*, Wiesbaden 1968, 15-111; E. Mušović, *Islamizacija u Novopazarском sandžaku*, Simpozijum "Seoski dani Srećena Vukosavljevića", knj. VII, Prijepolje 1979.

25. P. Bartl, c. d.; A. Solovjev, *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*, Godišnjak Istoriskog društva BiH I, Sarajevo 1949, 42-79.

26. I. Voje, *O usodi turskih ujetnikov v slovenskih deželah v XVI. in XVII. stoletju*, Časopis za zgodovino in narodopisje, nova vrsta 8. (XLIII) letnik 1972, sv. II, Maribor 1972, 254-262; isti: *Problematika turskih provala u slovenačke zemlje i organizacija odbrane u XV i XVI veku*, Istorijski časopis, knj. XXV, Beograd 1978, 117-131; V. Bošković-J. Šanić, *Turski dokumenti o slovenačkom roblju u Sarajevu u XVI vijeku*, Zgodovinski časopis, g. XXXIII br. 1, Ljubljana 1979, 5-12.

sali za vojsku, poslije prevođenja na islam, uključivani su u te formacije. Od izvora koji to potvrđuju posebno je zanimljiv jedan popis bosanske vojske, sačinjen pred bitku na Mohaču 1526. godine, koji je preveo s turskog i objavio A. S. Aličić. U tom popisu registrovana su, pored rođenih Bosanaca i manjeg broja nekih drugih, 263 islamizirana Hrvata. Uz imena prvih redovno stoji odrednica "Bosna" (kao: Ferhad Bosna, Mahmud Bosna, Skender Bosna i td.), a uz imena drugih, etnička oznaka "Hrvat" i socijalno-pravna odrednica "gulam"-rob (kao: Murat Hrvat, gulam; Rustem Hrvat, gulam; Jusuf Hrvat, gulam, itd.), što nedvosmisleno govori da su oni kao zarobljenici dovedeni iz Hrvatske i u Bosni prevedeni na islam.²⁷

Mnogo stanovništva iz jugoslovenskih zemalja je, u toku turskih osvajanja, odvedeno kao roblje u razne krajeve Osmanskog Carstva, često u Malu Aziju, i tamo, s inanim izuzecima, prevedeno na islam. U turskim dokumentima ima mnogo podataka o roblju različitog pola i uzrasta odvedenom iz Makedonije, Srbije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije i iz drugih krajeva i zemalja, u gradove i sela istočnog Balkana i Anadola, o njihovom prevođenju na islam i oslobađanju od ropskog položaja. U dokumentima o prevođenju na islam gotovo redovno se navodi i etnička pripadnost svakog od konvertita. Među ovima se često javljaju Srbi, Hrvati i Slovenci, a od pripadnika drugih naroda, odvedenih s drugih prostora: Vlasi, Rusini, Rusi, Mađari, Nijemci, posebno Austrijanci, Italijani, Poljaci, Jevreji, Jermeni, Grci, Arbanasi i drugi.²⁸ Veće grupe zarobljenika i prognanika deportovane su ponekad u neki veći grad ili u sela jednog kraja. Srbi iz osvojenog Beograda su 1521. godine preseljeni u Carigrad. Dio grada u koji su oni bili nastanjeni još i danas se zove Belgrad Ormani (Beogradska šuma). I po selima u okolini Carigrada bilo je dosta prognanika iz naših krajeva. Čak su nekima od takvih sela davana imena po nazivu zemlje iz koje su bili izgnanici, pa i po imenu naroda kome su oni pripadali. Jedno od takvih sela je Eski Hisarlik, s novim nazivom Bosna Kafiri (*Karye-i Bosna Kafiri nam-i diger Eski Hisarlik*), koje se javlja u popisima sandžaka Istanbul, iz druge polovine XV i XVI vijeka.²⁹ H. Inaldžik navodi da je Mehmed Osvajač "u trideset pet napuštenih sela oko Carigrada naselio tridesetak hiljada seljaka koje na zaslužnjio ratujući sa Srbima i Morejcima i, protivno ustaljenom osmanskome običaju, nametnuo im ropski status, kako bi ih sprečio da napuštaju svoje naseobine".³⁰ I dok su se islamizirani pojedinci i manje

27. A. S. Aličić, *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine*, POF, sv XXVI/1975, Sarajevo 1977, 171-202.

28. *Osmanski izvori za isljamizacionite procesi na Balkanite XVI-XIX vek; Asimilatorskata politika na turskite zavoevateli*. Sbornik ot dokumenti za pomohamedančvanija i poturčvanija XV-XIX v., Sofija 1964; G. D. Galabov, *Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia*, München 1960.

29. BA, *Defteri nufassal Liva-i Istanbul* No 210, str. 89-90, 144-146, *Istorija Beograda* 1, (SANU), Beograd 1974, s. 275.

30. H. Inaldžik, c. d., 200.

grupe, odvojeni od svog etnosa, dosta brzo stapali s novom etničkom sredinom, dalja sudbina većih izgnaničkih grupa, kakva je bila i ova o kojoj govori Inaldžik, nauci je još nepoznata. Rijetko se dešavalo da grupa kakvu su činili galipoljski Srbi sačuva staru vjeru, jezik i običaje, izbjegne asimilaciju kroz više vijekova, i sačuva svoj etnički identitet.³¹

U društvenom pogledu, procesom islamizacije bili su obuhvaćeni pripadnici svih klasa, slojeva i grupa stanovništva. U prelaženju na islam prednjačili su preživjeli pripadnici feudalne klase uništenih naših srednjovjekovnih država, u prvom redu sitno plemstvo, hrišćani spahije iz prvih decenija osmanske vlasti.³² Činili su to s uvjerenjem da će tako trajnije zadržati svoja lena i sačuvati svoj socijalni status. Slijedilo je, zatim, mijenjanje vjere u klasi raje, najčešće siromašnih seljaka, čiji se opšti položaj prelaskom na islam znatno popravljao. Proces islamizacije je manje zahvatao privilegisane slojeve i grupe stanovništva, ali kad je sistem povlastica došao pod udar, mnogi pripadnici tih slojeva i grupa potražili su zaštitu svojih interesa u prihvatanju vladajuće vjere. Slučaj pojačane islamizacije vlašna u Bosni i Hercegovini iza 1528. godine, kad im je ukinut položaj slobodnih seljaka i povlastica koje su za taj položaj bile vezane, to nedvosmisleno potvrđuje.³³

Hrišćanski dječaci koji su putem sistema devširme uključivani u janičarsku organizaciju redovno su i obavezno prevođeni na islam. Takvih je bilo na hiljade i oni su najvećim dijelom turcizirani.³⁴ Mnogi od njih napredovali su u službi i zauzimali važna mjesta u osmanskoj državnoj i vojnoj hijerarhiji, uključujući tu i položaj velikog vezira. Blistav primjer za to predstavlja životni put Mehmed-paše Sokolovića, brata ili bratića srpskog patrijarha Makarija. Mehmed-paša je uticao na širenje islama u svom zavičaju, prevođenju na islam svojih roditelja i rođaka, od kojih su neki takođe stekli rang paša i vezira.^{34a}

Prelaženje na islam zasnivalo se, po Kuranu i šerijatu, na slobodnoj volji ljudi. U njegovoj pozadini, u istorijski stvorenim pretpostavkama za taj proces, stajali su, međutim, i elementi prinude, a bilo je slučajeva i direktnog

31. BA, TD live Galipolje No-724, s.360-372; TD No-490, s.406-418; F. M. Emecen, XVI. *Asir Başarında Bir Göçün Tarihiçesi Gelibolu'da Sirem Sürgünleri*, Osmanlı Araş tirmaljai, X, Istanbul 1990, 161-179; A. Ivić, *O govoru galipoljskih Srba*, Beograd 1957; M. Filipović, *Galipoljski Srbi*, Beograd 1946; D. Bojanić-Lukač, *O prošlosti galipoljskih Srba*, Zbornik za društ. nauke Matice srpske, sv. 48, Novi Sad 1967, 91-96.

32. N. Filipović, *Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu*, Godišnjak Centra za balk. ispitivanja, XIII, 387; M. Vasić, *Der islamisierungsprozess...*, 8-9.

33. BA, TD bosanskog sandžaka No-157; B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Sarajevo 1950, 21-23.

34. B. D. Papoulia, *Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im Osmanischen Reich*, München 1963; A. D. Novičev, *K istorii rabstva v Osmanskoj imperii. Sistema devširme*, Tjurkologičeskij sbornik, AN SSSR, 1976, Moskva 1978, 88-108; A. Matkovski, *Prilog pitanju devširme*, POF, sv. XIV-XV/1964-65, Sarajevo 1969, 273-309.

34a. R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, Beograd 1971.

grubog pritiska na pojedince i grupe, pa i na sve stanovništvo nekih naselja i krajeva.³⁵

U širenju islama primjenjivani su inače razni postupci i metode. Pored uobičajene propagande vjere, objašnjavanj njenog učenja, uvjeravanja u njenu ispravnost i uopšte u prednosti islama nad hrišćanstvom i drugim religijama, u dokumentima o islamizaciji spominju se molbe muslimana uglednijim "nevjernicima" da prihvate islam, obećanja položaja i nagrada, navođenje sagovornika da izgovori određene riječi iz islamske dogmatike, čime se obavezno postaje musliman; spominju se isto tako odlučni zahtjevi pojedincima i grupama da prihvate islam i kazne u slučaju suprotstavljanja. U normalnim okolnostima je širenje islama ostvavano kroz organizovani uporni misionarski rad. Na propovijedanju nove vjere radili su ulema, naročito derviši,³⁶ službenici u upravi i sudstvu, pa i obični muslimani. Zanimljiv je podatak jednog turskog dokumenta iz 1526. godine koji govori o istrajnom radu na pridobijanju i prevođenju hrišćana na islam šejha vaiza Arapa, za koga se kaže da je u toku poslednjih deset godina u Sarajevu i njegovoj okolini preveo mase "nevjernika" u "pravu vjeru" i da je prethodno postigao velike uspjehe u radu na širenju vjere u Skoplju.³⁷ Desetak godina stariji jedan srpski zapis o širenju islama na području Sarajeva i šire veli da: "Tada, u te dane, u toj zemlji bješe veliko umnožavanje agarenskih čeda (muslimana, M.V.), a pravoslavne vjere hrišćanske veliko umanjivanje..."³⁸ U drugom, još koju godinu starijem zapisu, koji govori o nasiljima, pritisku na pravoslavnu crkvu i vjeru, stoji i sljedeće: "I mnogi ni od kog mučeni odstupiše od pravoslavlja i pristupiše njihovoj vjeri..."^{38a} Sultani Bajazid II i Selim I, na čije vrijeme se odnose citirani zapisi, nazvani su nečastivim, hulnicima trojice i hrišćanima dosadnim, što svakako govori o okolnostima pod kojima je vršena islamizacija toga vremena i o stavu naroda i crkve prema osmanskoj državi i njejoj vlasti.

Širenje islama u jugoslovenskim zemljama i na širim prostorima ju-goistočne Evrope nije se uvijek odvijalo u skladu sa šerijatskim propisima, na bazi dobrovoljnosti. U praksi je taj princip veoma često narušavan i kršen. U istorijskim izvorima i literaturi zabilježeni su brojni slučajevi prevođenja na islam pojedinaca i grupa stanovništva, pa i cijelih naselja, pod direktnim pritiskom i uz korištenje grube sile, naročito tamo gdje je otpor osmanskoj vlasti bio izrazitiji. Poznato je da su, na primjer, poslije napada Mlečana na grad Bar 1646. godine, katolici toga mjesta, optuženi za veze s neprijateljem, pod prijetnjom smrću pre-

35. N. Filipović, *Osvrt na pitanje islamizacije...*, Godišnjak Centra za balk. ispitivanja, XIII, 387-393; više o tome u priložima cit. zbornika "Makedonci muslimani".

36. K. Binswanger, c. d.; H. Inalđžik, c. d.; R. Samardžić, *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI-XVII vek*, Beograd 1961, 285.

37. S.M. Džaja, c. d., 60; M. Vasić, *Der Islamierungsprozess...*, 10.

38. Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi* I, 131.

38a. Isto, 125.

vođeni na islam.³⁹ Poznato je takođe da je pečki paša, iza potiskivanja austrijske vojske iz Srbije, krajem XVII vijeka, naselio na njeno tle (Metohija i Kosovo) veliki broj sjevernoarbaraških katolika i tamo ih prisilio da prime islam.⁴⁰ Islamizacija uz pritisak, po nalogu vlasti, korištena je kao metod pacifikacije pobunjenih oblasti u Albaniji, Makedoniji, Bugarskoj (Čepinska dolina), Srbiji (Kosovo i oblast Starog Vlaha, kasnijeg novopazarskog sandžaka) i drugdje.⁴¹ Ima dokumenata koji pokazuju da su ovakve mjere prema neprijateljski raspoloženom i nemirnom stanovništvu poduzimane prema sugestijama organa lokalne vlasti i sudstva. U tom pogledu interesantan je jedan izvještaj elbasanskog kadije porti, iz 1572. godine, u kome se, pored ostalog, kaže: "Dok su nevjernici ti će se buniti" i dalje: "Samo prava vjera (islam) može urazumiti ove nevjernike koji slijede mletačku propagandu".⁴² Što se Bosna tiče, Nedim Filipović spominje da je i u njoj "islamizovanje seljaštva u XVII vijeku često vršeno pod pritiskom sile ili usled ekonomske nužde..."⁴³ Slučajeve samovoljnog vjerskog pritiska na hrišćane od strane fanatizovanih grupa i pojedinaca osmanska vlast je osuđivala i poduzimala mjere da se oni ne ponove. Prema jednom fermanu iz 1731. godine "muslimani Bitolja su išli ulicama s bubnjevima i vršili pritisak na raju da primi islamsku vjeru", pa se "ovakvi napadi zabranjuju".⁴⁴ Takvih pritisaka i reagovanja centralne vlasti na njih bilo je i kasnije. Ovo potvrđuje i jedna naredba Visoke porte, izdata u avgustu 1850. godine. Ona glasi: "Visoki šerijatski savjet je bio izviješten da su neka hrišćanska djeca i djevojke bili prinudeni da izgovore "šehadet" i da na taj način budu prisiljeni da prime islam. Budući da ovo nije dozvoljeno, a za ovakve slučajeve su se zainteresovali i strani predstavnici, naređuje se da se niko ne prisiljava, a ako neko dijete hoće dobrovoljno da pređe na islam, trebalo bi pred šerijatski medžlis pozvati njihove roditelje i rodbinu i da se ispitaju razlozi što ga je natjeralo da to učini".⁴⁵

Sam čin prelaska na islam imao je deklarativan, ali i svečan karakter. Bilo je dovoljno da hrišćanin izgovori poznatu naučenu formulu šehadeta koja glasi: "Ešhedu en lâ il âhe illellâhu ve enne Muhammeden resulullah", što znači: "Očitujem da nema drugog boga osim Allaha i da je Muhamed božji poslanik", pa da odmah i obavezno postane musliman, a u slučaju odbijanja, što je smatrano nedopustivom uvredom vjere, slijedilo je kažnjavanje, uključujući tu i fizičku

39. J. Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd 1950, 290; *Istorija Crne Gore*, 3/1, 537.

40. P. Barf, c. d., 18-19, 24-25.

41. Isto; A. Matkovski, *Islamizacija kako metod za pacifikaciju na Debarskiot kraj, "Makedonci muslimani"*, 159-167.

42. A. Matkovski, isto, "Makedonci muslimani", 163.

43. *Istorija naroda Jugoslavije*, knj. II, Beograd 1960, str. 556.

44. A. Matkovski, *Islamot vo očite na nenuslimanite od Balkanskiot poluostruv*, Istorija, God. XI, br.1, Skopje 1975, 77/8.

45. Isto, 78.

likvidaciju. Prelaskom na islam, konvertit je dobivao i novo, muslimansko ime, arapsko, perzijsko ili tursko.⁴⁶ Od tog časa trebalo je da novi musliman svakog dana po stotinu puta izgovori šehadet, kako bi što prije zaboravio na svoju raniju vjersku pripadnost, na koju je i sama pomisao smatrana velikim grijehom.⁴⁷

Maloljetna djeca svakog konvertita su obavezno i odmah proglašavana muslimanima, dok su ostali članovi porodice najčešće nastavljali da kao hrišćani i dalje žive u zajedničkom domaćinstvu. Takvo miješano domaćinstvo je, sa stanovišta njegovih daljih prava i obaveza, smatrano muslimanskim, čime je automatski dobivalo poreske i druge povlastice i olakšice, u skladu sa zakonskim propisima.⁴⁸

Prelazak na islam je bio praćen pohvalama i nagradama za nove muslimane. Brojni turski dokumenti, većinom iz XVII i XVIII vijeka, govore o zakonskoj obavezi da se iz sredstava državne blagajne svakom novom muslimanu kupi nova odjeća, s gotovo redovnom naznakom "od engleskog štofa", kao i naznakom novčanog iznosa koji je za to imao da bude isplaćen.⁴⁹

Deklarativni i formalni karakter prelaženja na islam dolazio je do punijeg izražaja u onim krajevima u kojima je islamizacija vršena uz pojačani ekonomski pritisak, ili uz direktnu represiju, čega je vremenom, naročito u XVII i XVIII vijeku, u doba pojačanih buna i ustanaka, bilo sve više. Pojava dvojnih imena u Albaniji, Makedoniji i nekim drugim krajevima to potvrđuje. Konvertiti su tamo, uz novodobiveno muslimansko, veoma često zadržavali i svoje kršteno ime. Prvo je bilo za javnu, a drugo za porodičnu upotrebu. Kao vjernici, u kući su živjeli starim vjerskim životom, potajno išli u crkvu i krštavali svoju djecu, a javno posjećivali džamije i vršili muslimanske obrede.⁵⁰ Saznanja o ovoj pojavi su, ipak, stizala do organa osmanske vlasti i sudstva i oni su protiv nje poduzimali stroge mjere. O kakvim se mjerama radi govori, pored niza drugih dokumenata, i fetva koju je 1568. godine izdao muftija na pitanje kako se odnositi prema pomenutoj pojavi. Odgovor koji sadrži ta fetva je sljedeći: "Ako se neko lice od stanovnika sela što se bune, da ne bi davalo harač, nazove muslimanom i živi među muslimanima, a uopšte ne uvažava običaje i uopšte ništa ne zna za dogme islama nego potpuno i dalje uvažava nevjerničke religiozne obrede; ako

46. N. Limanoski, *Islamizacijata i etničkite promeni..*, "Makedonci muslimani", 32-34; A. Kupusović, *Muslimanska imena u opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, POF 40/1990, Sarajevo 1990, 267-308.

47. N. Limanoski, c. d., "Makedonci muslimani", s.34.

48. M. Vasić, *Der Islamisierungsprozess...*, 10.

49. O tome govore mnogi dokumenti u zborniku "Osmanski izvori za isljamizacionite procesi na Balkanite XVI-XIX vek".

50. St. Skendi, *Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans*, Slavic Review, XXVI, 1967, No-2, 226-246; M. Hadžijahić, *Sinkretistički elementi u Islamu u Bosni i Hercegovini*, POF XXVIII-XXXI/1978-79, Sarajevo 1980, 301-328; P. Bartl, c. d.; A. Matkovski, *Islamizacija kako metod...*, "Makedonci muslimani"., 159-167.

se ženi po nevjerničkom običaju, ako se utvrdi da njihova djeca idu u crkve, ako njihovi sveštenici djecu prvo krste, a potom im daju muslimanska imena; ako se kreću s nevjerničkim imenom, a zovu se muslimanskim ... i ako su registrovani u nevjerničke spiskove za ženidbu, za njih neka se izda časna fetva u kojoj se kaže: "Dozvoljeno je ubijanje svih ovakvih grupa". U ovom slučaju postupite prema časnoj fetvi".⁵¹

Sačuvane su brojne fetve koje sadrže odgovore na pitanja vezana za širenje islama, ponašanje konvertita i muslimana uopšte, kazne za neizvršavanje i kršenje vjerskih propisa, otpadništvo i slično. U njima izražena pravna mišljenja učenih muftija su uglavnom identična po svim tim pitanjima. Svi oni za grube vjerske prekršaje i otpadništvo sugerišu smrtnu kaznu, što su nadležni kazneni organi sprovodili u djelo. Dokaze za ovu tvrdnju predstavljaju i brojna pravna mišljenja o tome sadržana u zbornicima fetvi poznatih šejh-ul islama Abdurrahim Efendije, Derizade Esseid Mehmed Arif Efendije i Ali Efendije.⁵²

Čak su i sultani, da bi iskazali svoju odanost šerijatu, "povremeno izdavalu opšta naređenja sa ciljem da se kazne ona lica koja zanemaruju molitve ili oni pojedinci koji oskvrnjuju ramazanski post ..." ⁵³ Interes i stavovi centralne vlasti po pitanjima vjere izraženi su u više naredbi iz vremena vladavine Sulejmana II Zakonodavca. H. Inaldžik o tome kaže:

"Svi namesnici u Carstvu dobili su 1537. godine naređenje da svakog građanina koji posumnja u Prorokove reči treba smatrati izdajnikom vere i pogubiti. Druga naredba je propisivala da se u svakom selu mora podići džamija i da su predstavnici vlasti dužni da zajedno sa skupom vernika prisustvuju molitvi petkom".⁵⁴

Tamo gdje je islamizacija vršena pod pritiskom, što se dešavalo na raznim stranama i u raznim vremenima, javljali su se otpori muslimanskom prozelitizmu. Bilo je pokušaja novih muslimana da se vrate staroj vjeri, što je bilo nedopustivo. Takvu namjeru bilo je moguće ostvariti samo bjegstvom iz Turske. U popisima bosanskog sandžaka iz XVI vijeka registrovani su brojni slučajevi bježanja novih muslimana u zemlje pod mletačkom i austrijskom vlašću. Uz ime svakog od takvih bjegunaca u popisima stoji riječ girithe (pobjegao). O takvim bjeguncima iz Bosne čak u Sloveniju govori i Ibn Kemal (Kemal Paša-zade) u svojoj Osmanskoj istoriji.⁵⁵ O postojanju otpora zvaničnom islamu svjedoči i pojava hamzevija u Bosni, čijeg je vođu i učitelja, Hamzu Balija, šejhulislam

51. A. Matkovski, isto, 164.

52. *Osmanski izvori za islamizacionne procese...*, 293-301.

53. H. Inaldžik, c. d.

54. Isto, 259.

55. D. Bojanić, *Dve godine istorije bosanskog krajišta (1479. i 1480) prema Ibn Kemal*, POF XIV-XV/1964-65, Sarajevo 1969, 37-38.

56. H. Inaldžik, c. d., 374.

Ebusuud 1574. godine proglasio za jeretika i bezbožnika i osudio na smrt.⁵⁶ Otpor te vrste je inače bio veoma raširen u Carstvu.

Posljedice islamizacije u jugoslavenskim zemljama, kao i na širim prostorima Balkanskog poluostrva, su mnogostrane, što je sasvim razumljivo ako se ima na umu da je islam nastupao ne samo kao religija nego i kao politička ideologija, kultura i civilizacija. Osmanska država se islamizacijom koristila kao sredstvom za stvaranje uporišta u raznim slojevima stanovništva osvojenih zemalja, za učvršćivanje svoje vlasti i jačanje svojih oružanih snaga. Ta pojava se pozitivno odrazila na jačanje spahijske organizacije i timarskog sistema. Ona je doprinijela brzom razvitku gradova i gradske privrede. Islamizacija je odigrala prvorazrednu ulogu u širenju i jačanju islamsko-orijentalne kulture i civilizacije. Samo putem islamizacije domaćeg stanovništva ta kultura i civilizacija su mogli da puste i pustile su duboke korjene i na južnoslovenskom tlu. Islamizirano stanovništvo je izdvojeno iz tokova evropske i uključeno u tokove islamsko-orijentalne kulture. Prihvatanjem tekovina te kulture došlo je do velikih promjena u svakidašnjem životu islamiziranog svijeta. Ni jugoslavenski hrišćani nisu ostali imuni na taj kulturni uticaj. On je došao do izražaja u jeziku, književnosti, pjesmi, muzici itd. Hrišćani u gradovima su prihvatili islamski stil života, što se ogledalo u pokućstvu, unutrašnjoj opremi, načinu odijevanja i sl. Prihvaćena je odjeća turskog kroja. Mnoge hrišćanke u gradovima su skrivale lice po ugledu na muslimanke. Iz sujeverja su ponekad davana djeci muslimanska imena, a u nevoljama i bolestima tražena je pomoć od hodže. Pravljeni su zapisi i hamajlije. Zajedničko življenje i uzajamni uticaji hrišćana i muslimana slivali su se često u lijepu uzajamnu harmoniju, što je došlo do punijeg izražaja u muzici, melosu, vezu i u mnogim drugim oblicima duhovne, materijalne i socijalne kulture.⁵⁷

Islamizacijom je nastala još jedna komponenta u konfesionalnom kompleksu zemalja koje su se našle pod osmanskim vlašću. Njome je, manje ili više, ponegdje radikalno, izmijenjena konfesionalna karta tih zemalja. Putem islamizacije je još jedna velika svjetska religija obezbijedila sebi trajno mjesto na jugoslavenskim i balkanskim prostorima. Krupne su bile etnoreligiozne, etnobiološke i etnodemografske posljedice islamizacije. Ona je značila novu podjelu unutar svakog naroda u osvojenim zemljama. Prelazak na islam ili "turčenje"-kako se to govorilo u narodu, obično je značilo odvajanje od sopstvenog etnosa, ponekad, u slučaju devširme na primjer, i od rodbine, prijatelja i susjeda. Grupe i pojedinci koji su se našli u turskoj etničkoj sredini tamo su vremenom asimilovani. Kod islamiziranog svijeta koji je nastavio da živi na zemlji svojih predaka potiskivana je svijest o etničkom porijeklu, a izgrađivana svijest o pripadnosti širokoj islamskoj zajednici. Razvoj te svijesti, na bazi i u okvirima islamske reli-

57. P. Vlahović, *Procesot na islamizacijata kaj jugoslavenskite etnički grupi*, "Makedonci muslimani", 79-80.

gije i kulture, vodiće vremenom stvaranju posebne muslimanske etničke zajednice na jugoslovenskim prostorima.⁵⁸

Izložena materija pokazuje da islamizacija kao istorijska pojava predstavlja veoma složen naučni problem. U svu složenost tog problema autor ovom prilikom nije mogao da se upušta.

ISLAMIZACIJA U JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA

R e z i m e

Rad o islamizaciji u jugoslovenskim zemljama je opštijeg karaktera. U njemu izložena materija koncentrisana je oko pitanja kao što su: pojam islamizacije, njeni prostorni i vremenski okviri, istorijske pretpostavke, razlozi i faktori islamizacije, etnička, konfesionalna i socijalna pripadnost konvertita, putevi i postupci u širenju islama, otpori islamizaciji i pojava vjerskog sinkretizma (dvovjerja), islamizacija u pojedinim jugoslovenskim zemljama, njeni rezultati i posljedice.

Odgovori na ta pitanja svode se na sljedeće:

Pojam islamizacije je složen i mnogoznačan. Pod njim se podrazumijevaju kako prelasci hrišćana na islam i širenje te vjere tako i određene transformacije idejno-političke, kulturno-civilizacijske, društveno-ekonomske i etno-demografske prirode. Islamizacija je predstavljala proces koji je tekao u osvojenim zemljama od početka do kraja osmanske vladavine. Istorijske pretpostavke za pojavu i podsticajan razvoj tog procesa proizilazile su iz situacije nastale osvajanjima i sveukupnog sistema odnosa koje je osmanska vlast nametnula pokorenim narodima. Razloga za islamizaciju bilo je mnogo, ali su dominirali oni ekonomsko-socijalne prirode. Proizilazili su iz podjele stanovništva na vjerskoj osnovi, razlikama u pravnom položaju i realnom životu muslimana i nemuslimana u Osmanskom carstvu, kao i iz širih interesa toga carstva kao muslimanske države. Glavnu ulogu u procesu islamizacije, pored pravne podjele stanovništva, odigrao je sistem obrazovanja i umjetnosti. Nezaobilazna je i uloga derviških redova u tom procesu. Posebno mjesto u njemu zauzimali su gradovi i timarski sistem. Islamizacija se odvijala u fazama, ali je najveći zamah imala krajem XV i u XVI vijeku. Dat je, zatim, kratak pregled širenja islama u pojedinim jugoslovenskim zemljama. Upoređena je ta pojava u Bosni i Albaniji. Što se etničke, konfesionalne i socijalne pripadnosti tiče, kaže se da su na islam prelazili pripadnici svih naroda, svih zatečenih konfesija i svih socijalnih kategorija. Putevi i metodi islamizacije bili su različiti. Ističe se princip dobrovoljnosti, ali se ukazuje i na ne rijetko prevjeravanje pod pritiskom. Navode se primjeri otpora isla-

58. Isto; M. Vasić, *Der Islamisierungsprozess...*; H. Inaldžik, c. d., 111.

mizaciji i pojava vjerskog sinkretizma (dvovjerja) i mjere vlasti protiv te pojave. Na kraju su sumirani rezultati islamizacije u jugoslovenskim zemljama i navedene neke od posljedica koje je ona imala u svim oblastima političkog, duhovnog, materijalnog i socijalnog života i razvitka jugoslovenskih naroda.

ISLAMIZATION IN YUGOSLAV COUNTRIES

S u m m a r y

The paper about islamization in Yugoslav countries is more general in character. The matter which is presented in it is concentrated on the questions like: concept of islamization, its territorial and time scopes, historical hypotheses, reasons and factors of islamization, ethnic, confessional and social denomination of converts, ways and proceedings in spreading of Islam, resistances to islamization and appearance of religious syncretism (double faith), islamization in some Yugoslav countries, its results and consequences.

The answers to these questions can be summarized to the following:

The concept of islamization is complex and polysemantic. It means Christians' conversions to Islam and spreading of that religion as well as certain transformations of ideologically-political, culturally-civilizational, socially-economic and ethnically-demographic nature. The islamization represented a process which took place in conquered countries from the beginning till the end of Ottoman rule. The historical hypotheses for the appearance and stimulative development of that process came from the situation created by conquests and entire system of relations imposed upon the conquered nations by the Ottoman authority. The reasons for islamization were numerous, but those of economically-social nature dominated. They originated from the segregation of inhabitants according to religious basis, differences in legal status and real life of Moslems and non-Moslems in the Ottoman Empire, as well as from the wider interests of that Empire as a Moslem state. In addition to the legal segregation of inhabitants, the system of education and art had the main role in the process of islamization. In that process the role of dervish orders is unavoidable, too. The towns and the fief system had a special place in it. The islamization developed in stages, but it culminated at the end of XVth and in XVIth century. Then, a brief survey of spreading of Islam in some Yugoslav countries follows. That phenomenon in Bosnia and Albania is compared. Regarding to the ethnical, confessional and social denomination, it is stated that the members of all nations, of all found confessions and of all social categories converted to Islam. The ways and methods of islamization were various. The voluntariness principle is emphasized, but it is indicated that the conversion under pressure was not rare. The examples of resistance to the islamization, the appearance of religious syncretism (double faith) and legal proceedings against that phenomenon are cited. At last, the results of

islamization in Yugoslav countries are summarized and some of the consequences which it caused in all spheres of political, spiritual, material and social life and development of Yugoslav nations are stated.